

Владимир Йончев¹

РЪКОПИСИ, ПРЕВОДИ И ПЕЧАТНИ ИЗДАНИЯ НА *DE HOMINIS OPIFICIO* НА СВ. ГРИГОРИЙ НИСИЙСКИ

Проблемът за заглавието и превода

The author is a doctoral candidate in Systematic Theology at the Faculty of Theology of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. E-mail: iontchev1@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0001-5754-7504>.

Abstract: Vladimir Iontchev,

Manuscripts, Translations and Printed Editions of De hominis opificio by St. Gregory of Nyssa: The Problem of Its Title and Its Translation.

Most of St. Gregory of Nyssa's works have been issued in critical editions of the Greek text in the series Grigorii Nysseni opera, renowned for its precision. The text most widely known and read under the traditional title *De hominis opificio* is also the most popular and most frequently copied of his works, yet until recently it lacked a modern critical edition. The distinguished scholar John Behr has now published a new critical edition of the Greek text with an English translation. In his edition Behr questions the traditional title assigned to this treatise, composed in 379, and proposes an alternative. This article surveys the manuscripts, early printings, and translations of Gregory's work in order to assess the grounds for changing the title. The author argues for a particular Bulgarian rendering of the recently proposed Greek title and gives reasons supporting that translation choice.

Keywords: *Manuscript Tradition, Printed Editions, De hominis opificio, Gregory of Nyssa, Critical Edition, Systematic Theology, Patristics*

¹ This study is financed by the European Union-NextGenerationEU, through the National Recovery and Resilience Plan of the Republic of Bulgaria, project SUMMIT BG-RRP-2.004-0008-C01, Activity 3.3 (Short-Term Specialization at the Aristotle University of Thessaloniki, March, 2025).

Съвсем наскоро, през 2023 г., Джон Беър, един от водещите изследователи на Григорий Нисийски [Γρηγόριος ὁ Νύσσης], издаде ново критично издание², придружено с превод на английски на една от най-значимите творби на великия кападокиец – Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου, която в латинската традиция се нарича с името *De hominis opificio* (За сътворението на човека). Това е едва второто критично издание на гръцкия текст – предишното е от 1855 г.³ Също така, това е едва вторият превод на английски. Предишният е от 1893 г.⁴ Съвсем не са много и преводите на други езици. Това е добър повод да хвърлим поглед към предишните преводи, към съществуващите печатни издания на гръцкия текст и ръкописите, върху които са съставени те. Този преглед ни сблъсква и с проблема за заглавието на тази творба на св. Григорий. То никога не е било докрай уточнено, а о. Джон Беър допълнително акцентира върху този проблем, поставяйки заглавие – *On the Human Image of God*, което се различава от предишния английски превод (*On the Making of Man*), а и от утвърдената традиция, ползваща латинското му заглавие (*De hominis opificio* или *De opificio hominis*).

Голямата липса в безценното съкровище на Вернер Йегер

Страничен ефект на Френската революция е, че бенедиктинските отци⁵ са направили монументални издания на св. Василий Велики, св. Григорий Назиански и св. Йоан Златоуст, но не са успели да подготвят

² Behr, J. (ed. and transl.), *Gregory of Nyssa. On the Human Image of God*. Oxford University Press, 2023 (Oxford Early Christian Texts).

³ Forbes, George Hay, Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἐπισκόπου Νύσσης (ἀδελφοῦ τοῦ μεγάλου Βασιλείου) τὰ εὐρισκόμενα πάντα. Sancti patris nostri Gregorii Nysseni Basilii Magni fratris quae supersunt omnia. In unum corpus collegit, ad fidem codd. mss. recensuit, Latinis versionibus quam accuratissimis instruxit et genuina a supposititiis discrevit, Tomus primus, Fasc. 1 and 2, Burntisland: Pitligo Press, 1855, 1861. The Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου - *De hominis conditione id est de imagine* y Fasc. 1, 102–Fasc. 2, 319; и предшестван от Forbes' 'Monitum', Fasc. 1, 96–101.

⁴ Moore, William and Henry Austin Wilson, "Select Writings and Letters of Gregory, Bishop of Nyssa." In Schaff, Ph. *NPNF* [Nicene and Post-Nicene Fathers], second series, vol. 5, 1893; reprinted Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1994, 387–427.

⁵ Мористите, по-често наричани на български Бенидиктинските отци, са членовете на Конгрегацията на св. Мавър, френски бенедиктински орден, които имат огромен принос за издирването, издаването и съхраняването на ранните християнски текстове.

такова издание на св. Григорий Нисийски. С тази мисъл на Вернер Йегер⁶ започва о. Джон Беър предговора си към своя нов превод. Това не е само почит към Вернер Йегер, то е и обяснение къде се крие проблемът с изданията и преводите на това съчинение на великия кападокиец.

Липсата на критични издания на св. Григорий Нисийски в по-ранни времена е компенсирана от това, че в XX в. св. Григорий Нисийски се сдобива с великолепно критично издание на неговите трудове, направено под надзора лично на Вернер Йегер⁷. GNO⁸ започва да излиза от 50-те години на XX в., а до 2014 г., когато е последният засега том, излизат 18 тома с критични издания на творбите на св. Григорий Нисийски, за които са ползвани над 1000 ръкописа. Но сред тези 18 тома не е *De hominis opificio*, въпреки че то е най-преписваното съчинение на св. Григорий, несравнимо повече от всичките му други съчинения. През 2020 г. о. Джон Беър преброява 166 ръкописа в базата данни Pinakes/Πίνακες – Textes et manuscrits grecs, в момента те са 170⁹.

Работата по издаването на *De opificio hominis* в GNO започва още в средата на миналия век. В изнесена през 1969 г. лекция Хадвиг Хьорнер (Hadwig Hörner)¹⁰ казва, че преди смъртта си Йегер ѝ е поверил редакцията на Апология на Шестоднева, а след смъртта на Херман Лангербек (1964) тя трябва да поеме и работата по *De hominis opificio*. Изданието на Апология се появи едва след петдесет години, а

⁶ Jaeger, Werner, *Two Rediscovered Works of Ancient Christian Literature: Gregory of Nyssa and Macarius*. Leiden: Brill, 1954, 5–6.

⁷ Werner Wilhelm Jaeger (1888-1961) е германски класицист с неогречески принос за издаването на съчиненията на Григорий Нисийски. Ръководената от него поредица Gregorii Nysseni Opera (GNO) е критическо издание на съчиненията на светеца, което е еталон за качествено издание.

⁸ Идеята за ново критическо издание на съчиненията на Григорий е още от 1909 г. и е отбелязана в *Byzantinische Zeitschrift* 18 (1909), 711–12, съставено в чест на 60-годишнината на Ulrich von Wilamowitz - Moellendorff. Повече за историята на GNO виж у Hadwig Hörner, „Über Genese und Derzeitigen Stand der Grossen Edition der Werke Gregors von Nyssa“ и у Marguerite Harl, *Écriture et culture philosophique dans la pensée de Grégoire de Nysse: Actes du Colloque de Chevetogne (22–25 Septembre 1969)*, Leiden: Brill, 1971, 18–50.

⁹ Разбира се, трябва да се има предвид уточнението на Беър, че към тази цифра трябва да се подхожда внимателно, защото някои от ръкописите са поставени неправилно там (Behr, J. Op. cit., 9).

¹⁰ Hörner, H. *Über Genese*, 48.

De hominis opificio остава последната обявена творба, която все още не е публикувана в GNO¹¹.

Изданието на Джордж Хей Форбс

За щастие обаче разполагаме с издание на това произведение, публикувано в средата на XIX в., подготвено от забележителния шотландски учен Джордж Хей Форбс, отбелязва Беър¹². Форбс наистина е забележителна личност. Въпреки физическото си увреждане (парализиран от коленете надолу), той пътува далеч от родната си Шотландия – не само до Оксфорд и Лондон, но и до Париж, Торино, Нанси и Венеция, за да събира ръкописи за своето издание. Форбс избира за изданието 20 ръкописа, правени между X и XVI в. Повечето ги намира лично, но му съдействат и негови приятели. Кардинал Питра (J. B. Pitra), който също е въввлечен в търсенето на ръкописи за Форбс, настоява пред абат Мин именно Форбс да редактира трудовете на Григорий в *Patrologia Graeca*, въпреки че е „протестант и еретик“, но това не се случва¹³. Така, през 1855 и 1861 г. в частната печатница на Форбс Pitsligo Press в Burntisland в два тома излизат Апологията на Шестоднева и Животът на Моисей, а За сътворението на човека е разделено – първите 12 глави са в първия том, останалите – във втория. На последната страница на първия том Форбс помества текст, който би могъл да се сметне за послеслов, но по-скоро е реклама, още повече че е след реклами на други книги на издателството му. Текстът гласи:

„Това произведение е продължение на плана, по който бенедиктинците работеха, докато не бяха прекъснати от Великата френска революция. Техните издания на гръцките отци са доведени до св. Григорий Назиански, последният том от които наскоро бе отпечатан от екземпляра, който те бяха подготвили за печат. Трактатите на св. Григорий Нисийски (който естествено би бил следващият им обект на изучаване) до сега са били малко изучавани от богословите, поради много корумпираното

¹¹ Drobner, Hubert R. *Gregorii Nysseni in Hexaemeron*, GNO 4.1, Leiden: Brill, 2009. В Margarete Altenburger and Friedhelm Mann, *Bibliographie zu Gregor von Nyssa: Editionen – Übersetzungen – Literatur*, Leiden: Brill, 1988, x, Martin Henniges е посочен като редактор за Апологията на Шестоднева, а Hadwig Hörner за *De hom. op.*

¹² Behr, J. Op. cit., *Introduction*, 3-4.

¹³ Forbes, G. Op. cit., *Monitum*, Fasc. 1, 96–101.

състояние на изданията, които до момента са публикувани. Надяваме се, че настоящото издание ще отстрани този недостатък и ще ги направи толкова достъпни, колкото изисква тяхното голямо значение. Нито разходи, нито труд са пестени, за да се направи трудът възможно най-пълнен. В някои случаи са били събирани по двадесет ръкописа, а когато се прибави, че библиотеките на Оксфорд, Лондон, Париж, Мюнхен, Виена, Торино, Венеция и Рим са всички допринесли за това, би трябвало да се вярва, че текстът ще се окаже задоволителен. Към това трябва да се добави, че истинските творби на този отец до сега са били толкова смесвани с композиции на други писатели (някои от които с много по-късна дата), че не без основание е съществувало голямо недоверие при цитирането им като авторитети. Ще се направи опит да се отделят фалшивите от автентичните творби и се надяваме, че ще се постигнат задоволителни резултати.”¹⁴

Забележителна е скромността на Форбс. Неговото издание не само е използвано с минимални корекции при превода в *Nicene and Post-Nicene Fathers*¹⁵, то е и основа, макар и с много допълнения, на сегашния превод на John Behr *On The Human Image of God*.

В предговор към изданието, озаглавен *Monitum*¹⁶ (бележки), Форбс подробно обяснява какви са ръкописите, които е ползвал, като дава и кратки оценки за състоянието им. Той дава сведения и за ръкописи, които са му били известни, че съществуват, но по една или друга причина не ги е използвал. Форбс разделя 20-те ръкописа, които използва, на две големи групи, в които те се припокриват. При някои от ръкописите припокриването е почти пълно – именно те са и основните, по които върви текстът, а в повечето случаи другите варианти се дават само за справка под черта. Форбс със съжаление отбелязва, че една от картите (в смисъл на справките, бележките), за ръкопис, който негов приятел е обработил, се е загубила и затова част от бележките са объркващи и е принуден да ги публикува без нужната пълнота и реквизити.

О. Джон Беър оценява изключително високо работата на Форбс. Изданието му е солидна основа за новата критична версия на Беър. От

¹⁴ Ibid., 170.

¹⁵ Moore, William and Henry Austin Wilson, “Select Writings and Letters of Gregory, Bishop of Nyssa.” In Schaff, Ph. *NPNF* [Nicene and Post-Nicene Fathers], second series, vol. 5, 1893; reprinted Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1994, 387–427.

¹⁶ Forbes, G. Op. cit., 96-101.

20-те ръкописа на Форбс Беър ползва 17, като прави известни промени в сиглите им. Допълнително към тях използва още 11 ръкописа¹⁷. Беър до голяма степен е съгласен с разделението на ръкописите по групи, което Форбс е направил, и широко го използва с известни уточнения и корекции. Апаратът на Форбс е много подробен и изобилстващ с детайли, но понякога методът му на позоваване е неясен, а в отделни случаи е и грешен, казва Беър и привежда примери.¹⁸ В изследването си за ръкописната традиция на „Шестоднева“ на св. Василий Велики Мендиета и Рудберг¹⁹ установяват три групи колекции от ръкописи, в които се разпространява това съчинение. В първата група („малка“) влизат само работи на св. Василий Велики, но в „нормалната“ и „голямата“ група влизат общо 68 ръкописа на *De hominis opificio* на св. Григорий Нисийски. 14 от тях са използвани от Форбс. В Appendix към изданието си о. Джон Беър дава подробен пълен списък²⁰ на изброените от Мендиета и Рудберг ръкописи, разделени по векове.

Ранни преводи и издания

Първият превод на латински на *De hominis opificio* е на Dionysius Exiguus²¹ (с.470–540), само около век и половина след като Григорий написва съчинението си – между смъртта на брат си св. Василий Велики през септември 378 и Великден 379 г.²² Между 862 и 864 г. Джон Скот Ериугена го превежда отново и широко го ползва в своето съчинение *Periphyseon*.²³ Тези преводи имат изключителна стойност

¹⁷ Списък на използваните от Беър ръкописи е публикуван в Gregory of Nyssa. *On the Human Image of God*, ed. and transl. by J. Behr. Oxford University Press, 2023 (Oxford Early Christian Texts), 9-19 и 139.

¹⁸ *Ibid.* 8.

¹⁹ Mendieta, Emmanuel Amand and Rudberg, Stig Y., Basile de Césarée: *La tradition manuscrite directe des neuf homélies sur l'Hexaéméron*, TU 123, Berlin: Akademie, 1980.

²⁰ Behr, J. Op. cit., Appendix, 331-338.

²¹ У нас се среща и като Дионисий Малки и Дионисий Смирени. Скитски монах с изключително влияние върху късния античен латински свят. Превел множество творби и документи от гръцки на латински. На него дължим прехода към съвременното летоброене, което започва от раждането на Христа. Негов е термина AD (Anno Domini), който и досега се използва за означаване на години от н.е.

²² Виж. бележки 31, 62 и 63.

²³ Eriugena, Johannes Scottus. *Periphyseon* (De divisione naturae). Patrologia Latina (ed. J.-P. Migne), vol. 122, (cols. 439–1022)

като свидетели на оригиналния гръцки текст, още повече че и двата са по-стари от най-стария запазен гръцки ръкопис и са правени от хора, имащи репутация на добре знаещи гръцки език, в епоха, в която това е било рядкост, казва Филип Левен.²⁴ *De hominis opificio* е много популярно през Античността и Средновековието, което е видно от множеството негови преводи и ръкописи. Съчинението е преведено на сирийски около 700-та година²⁵ (преводът е отбелязан от Форбс, но не е ползван²⁶), на арабски още в VIII в.²⁷, на грузински в VIII-IX в.²⁸, на арменски²⁹ и на славянски през XIV в.³⁰

Първото печатно издание на текста на гръцки е от 1536 г. на издателството Aldus и е озаглавено Βίβλος περὶ ἀνθρώπου³¹. На следващата 1537 г. в Кьолн е отпечатан преводът на Dionysius Exiguus със заглавие *De creatione hominis*, въпреки че в заключителния надпис (fol. 23vo) е отбелязан като *De imagine*. Именно това издание е включено в Patrologia Latina³². Заглавието е двойно: *Ad fratrem suum*

²⁴ Levine, Philip. "Two Early Latin Versions of St. Gregory of Nyssa's Περὶ Κατασκευῆς Ἀνθρώπου." *Harvard Studies in Classical Philology*, vol. 63, 1958, 473–492.

²⁵ Parmentier, M. "Syriac Translations of Gregory of Nyssa." *Orientalia Lovaniensia Periodica* 20 (1989), 143–193, по-точно 164.

²⁶ Forbes, G., op. cit., 'Monitum', Fasc. 1, 99.

²⁷ Nasrallah, Joseph. «Dossier arabe des oeuvres de saint Basile dans la littérature melchite.» *Proche-Orient Chrétien* 29 (1979): 17–43, at 27–9.

²⁸ Dolidze, Tina and Kochlamazanashvili, Ekvtime (Tamaz), 'Old Georgian Translations of Gregory of Nyssa's Works', in *Gregory of Nyssa: The Minor Treatises on Trinitarian Theology and Apollinarianism*, ed. Volker Henning Drecoll and Margitta Berghaus, Suppl. VC 106, Leiden: Brill, 2011, 577–92, at 577–8 and 581.

²⁹ Forbes, G., op. cit., 'Monitum', Fasc. 1, 99 пише: Арменската версия е спомената от С. F. Neumann в Versuch einer Geschichte der Armenischen Literatur, Лайпциг, 1836. Когато пребивавах във Венеция, попитах за нея у монасите мехитаристи, обитатели на остров Сан Лазаро; но като разбрах, че е толкова слабо направена, че без помощта на гръцкия текст едва ли може да се разбере, и че са преведени само онези трактати на нашия автор, за които има изобилни гръцки ръкописи, не сметнах за необходимо да губя време за превода.

³⁰ Sels, Lara, *Gregory of Nyssa, De hominis opificio О Образъ Чловѣка: The Fourteenth-Century Slavonic Translation: A Critical Edition with Greek Parallel and Commentary*, Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte NF 21, Köln: Böhlau, 2009.

³¹ *Gregorii Nazanzenii Theologi orationes novem elegantissimae, Gregorii Nysseni liber de homine, quae omnia nunc primum, emendatissima, in lucem prodeunt*, Aldus, 1536; and in the final colophon: Venetiis, in aedibus haeredum Aldi, et Andreae Asulani soceri. MDXXXVI.

³² PL 67 (347–408).

Petrum Presbyterum: De imagine, id est de hominis conditione quae a fratre eorum Sancto Basilio episcopo in Hexaemeron sunt omisa, and then De creatione hominis. Това издание е препечатано отново в 1551 г., а след това и преработено от Laurentius Sifanus (Basel, 1562)³³.

Още два латински превода са направени в средата на XVI век — този на монаха Амброзий Ферариус (Ambrosius Ferrarius) през 1553 г. и след това от Йохан Льовенклау (Johannes Löwenklau (Levvenklaius)³⁴. Изданието на Льовенклау е публикувано в Базел през 1567 г. заедно с гръцкия текст от изданието на Алдус, под заглавието *De hominis opificio* — Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου³⁵. Този текст и латинският му превод с точно тези заглавия впоследствие стават стандартни. Той е включен от Клаудиус Морелус (Claudius Morellus) в първото издание със събрани произведения на Григорий през 1615 г.³⁶ Приложение към това издание, съдържащо новооткрити произведения, е публикувано през 1618 г., а през 1638 г. е публикувано разширено издание, познато под името *editio Morelliana*. Именно то става основа³⁷ за произведенията на Григорий в сериите *Patrologia Graeca*³⁸ на абат Жак-Пол Мин (Jacques-Paul Migne), което без съмнение днес е най-ползваното издание за референции към оригиналния гръцки текст.

Преводи на съвременни езици

Най-напред *De opificio hominis* е преведено на немски език под името *Ueber die Schöpfung des Menschen* в 1851 г.³⁹ Следва превод на Франц Ойлер от 1859 г.⁴⁰ със заглавие *Abhandlung von der Erschaffung des Menschen*, отпечатан огледално с гръцкия текст, в който се сравняват разликите с версията на Морел от 1638 г. А през 1874 г.

³³ Altenburger and Mann, *Bibliographie*, 11–12, 15, 23–4.

³⁴ Levine, Philip. Op. cit., 475 и 484.

³⁵ Γρηγορίου τοῦ Νύσσης ἐπισκόπου θαυμαστὴ βίβλος, *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου*. *Opus admirandum Gregorii Nysseni antistitis de hominis opificio. Interprete Iohanne Levvenklaio, annotationibus estiam necessariis additis. Liber medicinae, philosophiae sacrarumque litterarum studiosis perutilis*, Basel: Ioannis Oporini, 1567.

³⁶ Altenburger and Mann. Op. cit., 50–1.

³⁷ Ibid. 55, 58–60.

³⁸ *De opificio hominis* е в PG 44, 123–256.

³⁹ Издаден е в поредицата *Sämmtliche Werke der Kirchen (Väter aus dem Urtexte in das Teutsche übersetzt)*, Bd. I, Kempten 1851.

⁴⁰ Oehler, F. *Bibliothek der Kirchenväter*, Bd. III, Leipzig, 1859, 202–315.

излиза *Über die Ausstattung des Menschen* в превод на Хайнрих Ханд⁴¹.

На френски съчинението излиза през 1943 г. в авторитетната поредица *Sources chrétiennes* в превод на Жан Лаплас и Жан Даниелу⁴², но без гръцки текст, което е характерно за поредицата. Този превод е със заглавие *La création de l'homme* (Сътворението на човека) и е преиздаван два пъти – през 2002 и 2011 г., а междувременно през 1982 г. излиза друг превод⁴³ със същото заглавие.

На италиански творбата на св. Григорий Нисийски излиза с простичкото заглавие *L'uomo* (Човекът) през 1982 г.⁴⁴

На руски език произведенията на светите отци започват да се превеждат много рано⁴⁵, още преди Мин да започне издаването на *Patrologia Graeca* през 1858 г. Първите преводи на светоотчески произведения започват още през 1843 и до 1863 г. излизат 48 тома. Истинската работа обаче започва през 1863 г., когато на руските преводачи стават достъпни изданията на Мин.⁴⁶

Възниква въпросът по какви текстове са превеждали руските преводачи преди абат Мин. В изданията няма указания за това, а темата е предмет на спекулации. Конкретно Григорий Нисийски се издава в периода 1861-1865 г. и след това през 1871 г., т.е. изданията на Мин вече са съществували, но не е известно дали са били достъпни за преводачите.

Разглежданото тук съчинение на св. Григорий излиза още в първия том на поредицата под заглавие *Об устройении человека*.

⁴¹ Hand, H. *Bibliothek der Kirchenväter*, Bd. I, Kempten, 1874, 207–317.

⁴² Вж. LaPlace, J. and Daniélou, J. *Grégoire de Nysse: La création de l'homme*, SC 6 (Paris: Cerf, 1943, reprinted 2002 and 2011).

⁴³ Вж. Guillaumin, J. Y. and Hamman, A. G. *Grégoire de Nysse: La création de l'homme* Paris: Desclée de Brouwer, 1982.

⁴⁴ Вж. Salmona, B. *Gregorio di Nissa. L'uomo*. Collana di testi patristici 32. Rome: Città Nuova, 1982, reprinted 2000.

⁴⁵ Още през 1826 г. в поредицата *Християнское Чтение* (Москва, 1826–47) започват да излизат преводи на Свети отци. Джон Бетър погрешно твърди, че в тази поредица излизат пълните съчинения на Григорий Нисийски, но това не е така. Публикувани са само част от творбите му и *De officio hominis* не е сред тях.

⁴⁶ Игумен Дионисий (Шленов). «Доклад написан на основе вступительных статей к Библиографическому указателю к ТСОЛ» *Богословский вестник* 3 (2003): 276–285 и *Богословский вестник* 5–6 (2005–2006): 493–521 [Igumen Dionisiy (Shlenov). «Doklad napisan na osnove vstupitelnykh statey k Bibliograficheskomu ukazatelyu k TSO.» *Bogoslovskiy vestnik* 3 (2003): 276–285 i *Bogoslovskiy vestnik* 5–6 (2005–2006): 493–521].

Този превод вероятно е най-познатият в България и вероятно през него най-много хора са се допрели до творчеството на светеца. За съжаление неговото качество (както и на останалите преводи в поредицата) е незадоволително. Този превод, направен в зората на руската патрология, не отговаря на съвременните изисквания, особено що се касае до предаването на богословски понятия, пише В. М. Лурье, който е автор на последния и далеч по-добър превод със същото заглавие от 2000 г.⁴⁷

Проблемът със заглавието

Не случайно изброяваме толкова подробно заглавията на тези преводи. Новото издание на Джон Беър залага на ново, нетипично за досегашната традиция заглавие – *On The Human Image of God, вместо On the Making of Man*. Той посвещава цяла глава в предговора си на проблема със заглавието, отбелязвайки, че досега този въпрос не е предизвиквал голям интерес у предишните поколения редактори⁴⁸.

Заглавието, което се е наложило за гръцкия текст, идва от патрологията на Мин. Там тази творба е озаглавена Τοῦ ἐν ἁγίοις Γρηγορίου Νύσσης Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου, а на латински *S. Gregorii Nysseni De hominis opificio*. Обикновено първата част се пропуска и така в традицията се е наложило заглавието Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου и латинският му превод *De hominis opificio*, който често се изписва и като *De opificio hominis*, което е едно и също.

Творбата на св. Григорий е засвидетелствана през вековете с множество заглавия. В някои случаи става въпрос за споменавания, в други – за цитирания, в трети – за ръкописи и ранни печатни издания. Беър подробно ги изброява⁴⁹, затова няма да се спираме на тях, а само ще проследим логиката, с която той аргументира поставянето на ново заглавие върху критическото издание на гръцкия текст и съответно на превода му.

Заглавието Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου – точно в този вид, се

⁴⁷ Лурье, В., *Св. Григорий Нисийский - Об устройении человека*. Санкт Петербург, 2000 [Lurye, V. Sv. Grigoriy Nisiyskiy - *Ob ustroenii cheloveka*. Sankt Peterburg, 2000 (in Russian)].

⁴⁸ Behr, J. Op. cit., 19.

⁴⁹ Ibid. 19-24.

появява за пръв път едва в текста на Льовенклау⁵⁰, публикуван през 1567 г., твърди Беър.⁵¹ И въпреки че св. Йоан Дамаскин препраща към съчинение на св. Григорий с името *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου*, ръкопис с точно това заглавие никога не е намерен. Заглавието в повечето ръкописи (25 на брой според Беър⁵²) е *θεωρία εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ ἀνθρώπου* (*Съзерцание върху сътворяването на човека*) – не точно заглавието, което е сложил Льовенклау и което ползваме днес, но достатъчно близко до него, за да видим, че такова заглавие има своите основания в ръкописите.⁵³

Но в най-ранните ръкописи заглавието е с друга семантика – *Περὶ εἰκόνοσ ἀνθρώπου*. Най-ранният от тези ръкописи е от IX-X в. (Vat. Graec. 413⁵⁴), следващият е от X-XI век (Bodl. Barocci graec 228⁵⁵) и още 4 в периода XI-XVI в.⁵⁶

За пръв път наименоването *θεωρία εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ ἀνθρώπου* се среща в два ръкописа от X в., но като експлицит (заклучителния текст). И на двата ръкописа (*Bodl. Barocci graec 144⁵⁷, and Paris, BNF*,

⁵⁰ Именно този текст обаче влиза в Патрологията на Мин – PG 44 (123-256)

⁵¹ Behr, J. Op. cit., 21.

⁵² Ibid. 22.

⁵³ Старогръцката дума *θεωρία* идва от глагола *θεωρέω* – „гледам, наблюдавам“. Първоначалната идея е „действие на гледане/наблюдение“. Постепенно значението се разширява към „интелектуално съзерцание/размисъл“ и „теоретично познание“.

⁵⁴ Vatican, Biblioteca Apostolica Vaticana, graecus MS 413, 374vo–413ro (M–R, 117–19: E 2, normal) липсва Писмо до Петър. 374vo–375ro. Съдържание с изброени 31 глави. 375v–413r – целия трактат, заглавие *περὶ εἰκόνοσ ἀνθρώπου*. Заслужава си да се отбележи, че Беър цитира този ръкопис съгласно Mendieta and Rudberg, Basile de Césarée, 119, отбелязва, че не е наличен онлайн и оставя впечатлението, че не го е виждал.

⁵⁵ Oxford, Bodleian, Barocci graec 228, 65r–118v (M–R, 138–41: E 6, normal) 65r title: *περὶ εἰκόνοσ ἀνθρώπου τοῦ μακαρίου Γρηγορίου ἀδελφοῦ τοῦ ἁγίου Βασιλείου*. 65r: *Τῷ τιμιωτάτῳ ἀδελφῷ δούλῳ Θεοῦ Πέτρῳ ἐπισκόπῳ Γρηγόριος ἐν κυρίῳ χαίρειν*. 65r–66r Писмо до Петър. 66r–67r съдържание с изброени 31 глави. 67r–118v трактат в 31 chapters, с номерация и коментари в полето. 118v, експлицит с черни унициални букви: *Γρηγορίου ἐπισκόπου Νύσσης ἀδελφοῦ τοῦ ἁγίου Βασιλείου θεωρία εἰς τὴν τοῦ ἀνθρώπου κατασκευήν*.

⁵⁶ Athos, Lavra, graec B.77 (XI в.), със съдържание на заглавията; Munich, BSB, Cod. graec. 192 (XIV век) със съдържание на заглавията; Vienna, ÖNB, theol. gr. 113 (XV век) със съдържание на заглавията; Munich, BSB, Cod. graec. 206 (XVI век), непълен.

⁵⁷ Oxford, Bodleian, Barocci graecus 144, 98r–174v (M–R, 56–7: A*15, normal) Датиран към втората част на 10 век. Няма заглавие. 98vo *Τῷ ἀδελφῷ δούλῳ Θεοῦ Πέτρῳ ἐπισκό-*

graec 476⁵⁸) заглавните страници липсват. В най-ранния ръкопис, който е разделен на 31 глави (*Bodleianus Barocci graecus* 228⁵⁹), както е прието сега, наименованието θεωρία εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ ἀνθρώπου отново е споменато в експлицита, но за разлика от предишните два манускрипта, този има заглавие и то е περὶ εἰκόνοσ ἀνθρώπου, казва Беър, намеквайки, че предните 2 ръкописа също биха могли да носят това заглавие, въпреки експлицита.

Възможно е дори заглавието Περί κατασκευῆς ἀνθρώπου да е извадено не от съчинението, за което говорим, а от коментара на св. Григорий върху Шестоднева на св. Василий, където той казва, че великият му брат не е оставил нищо от нещата, изискващи съзерцание⁶⁰, освен формирането на човешкото същество (πλὴν τῆς τοῦ ἀνθρώπου κατασκευῆς)⁶¹, твърди Беър.

Той привежда още една група доказателства, свързани с ранните латински преводи на съчинението. Най-ранният свидетел на творбата на Григорий, пишец само век и половина след него, е Дионисий Малки⁶². Манускрипти на неговия превод, с които Форбс е работил, носят заглавието *De conditione hominis* (съответстващо на Περί κατασκευῆς ἀνθρώπου), с което по традиция назоваваме този превод. Но един от тях (Oxford, Laud Misc. 123⁶³) носи заглавието *De imagine id est de hominis conditione*, което не само събира и двете линии, по които вървят заглавията в ръкописите – περὶ εἰκόνοσ и τὴν κατασκευὴν τοῦ ἀνθρώπου, но обяснява едното чрез другото – буквално За образа, тоест за човешкото устройство, но по-скоро и по-вярно: За образа, по

πφ Γρηγόριος ἐπίσκοπος Νύσσης. 98vo–100го Писмо до Петър. 100г–101г съдържание с изброени 30 глави. 101v–174v трактат в 30 глави, с номерация в полето. 174v експлицит с черни унициални букви: τοῦ ἐν ἁγίου Γρηγορίου ἐπισκόπου Νύσσης θεωρία εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ ἀνθρώπου.

⁵⁸ Paris, *Bibliothèque nationale de France*, gres. 476, 64v–116v (M–R, 22–5: A 1, normal), датиран към първата половина на X в. Няма заглавие. 64v Τῷ ἀδελφῷ δούλῳ Θεοῦ Πέτρῳ ἐπισκόπῳ Γρηγόριος ἐπίσκοπος Νύσσης. 64v–65v писмо до Петър 65v–66v съдържание с изброени 30 глави. 66v–116v трактат в 30 глави, с номерация и коментари в полето. 116v експлицит: Τοῦ ἁγίου Γρηγορίου ἐπισκόπου Νύσσης θεωρία εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ ἀνθρώπου, написан около изображение на кръст.

⁵⁹ Виж бел. 55

⁶⁰ Виж бел. 53.

⁶¹ *In Hexaemeron* 77, GNO vol. 4, pars 1, p. 84.

⁶² Виж бел. 18.

⁶³ Ръкописът не е публикуван, обясненията за него са само по Беър.

който е устроението на човека.

Освен това Ериугена, който в IX в. е превел творбата на Григорий, я цитира в своя *Periphyseon*, като *Sermo de imagine* (Слово за образа)⁶⁴.

И накрая – първият славянски превод на трактата на св. Григорий Нисийски носи заглавието *О Образъ Чловѣка*⁶⁵, което напълно се вписва в тази логика – За образа, по който е създаден и устроен човекът.

Въз основа на всичко това Джон Беър предлага заглавието на трактата да бъде променено и да стане *Τοῦ ἐν ἁγίοις Γρηγορίου Νύσσης Περὶ εἰκόνοϛ ἀνθρώπου ἥτοι θεωρία εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ ἀνθρώπου*. Наблягайки на това, че латинското *opificium* не е най-добрият превод на гръцкото *κατασκευή*⁶⁶ и на това, че в арабския превод от ок. 700 г.⁶⁷ е използвана дума, която следва да се преведе като „формиране“, Беър се отказва от традиционното за английските преводи „making“ и го заменя с „formation“. Освен това включва в заглавието и *θεωρία* (съзерцание, размисъл – виж бел. 53), която превежда като „contemplation“ и свързва двете преобладаващи в ръкописите заглавия в едно, в което втората част обяснява първата. И накрая – вместо досега използваната в английските преводи дума „man“ (човек), Беър използва „human being“ (човешко същество), която също като първата съдържа и препратка към цялото човечество.

Така английският превод, който Беър предлага, изглежда така:

On the Human Image of God

That is

A Contemplation of the Formation of the

⁶⁴ Eriugena, John Scottus, *Periphyseon* (De divisione naturae), ed. I. P. Sheldon-Williams, *Scriptores Latini Hiberniae*, 7, 9, 11, 13 (Dublin: Dublin Institute for Advanced Study, 1999 [1968], 2017 [1972], 2005 [1981], 2009 [1995]): vol. 3: 735d5 (p. 292), 737a17 (p. 294); vol. 4: 758c1 (p. 40), 788a2 (p. 110), 788b2 (p. 112), 793c1 (p. 124). Единственият пълен ръкопис на превода на Ериугена (Bamberg, Staatsbibliothek Patr. 78) е със заглавие: *Sermo Gregorii Episcopi Nysae de <Imagine> in ea quae relictas sunt in Exameron a beato Basilio suo fratre*; Ръкописът има празно място, в което Mandolino е дописал *imagine*. Бележката е на Behr. J. Op. cit., 20.

⁶⁵ Sels, Lara. *Gregory of Nyssa, De hominis opificio О Образъ Чловѣка: The Fourteenth-Century Slavonic Translation: A Critical Edition with Greek Parallel and Commentary*, Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte NF 21, Köln: Böhlau, 2009.

⁶⁶ Behr, J. Op. cit., 23.

⁶⁷ Vat. sir. 106.

Human Being

Това заглавие обаче се появява едва на 143 страница от книгата. На корицата и на титулната страница заглавието е далеч по-простото: *On the Human Image of God*.

На корицата, както и на титулната страница няма и споменаване на гръцкото заглавие, с което на с. 142 започва критическият текст.

Българският превод на заглавието

Този трактат на св. Григорий Нисийски не е превеждан на български, както и огромната част от неговите произведения. Но въпреки това многократно е споменаван в българската богословска литература, обикновено с латинското си заглавие, често с гръцкото или и с двете, но също така достатъчно често заглавието е превеждано на български. В академичната богословска литература обикновено се спазва наложената от Патрологията на Илия Цоневски традиция то да се превежда като *За устройството на човека*⁶⁸, но в по-свободна писмена и устна реч често звучи като „За сътворението на човека“. И двата варианта са консистентни на гръцкото *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου*, на латинското *De opificio hominis/De hominis opificio*, на френското *La création de l'homme*, на английското *On the making of man* и с особено на руското *Об устройении человека* и немските *Ueber die Schöpfung des Menschen*, *Abhandlung von der Erschaffung des Menschen*, *Über die Ausstattung des Menschen*. Но такова заглавие по никакъв начин не отразява идеята за *Περὶ εἰκόνας/de imagine*, нито идеята за *θεωρία*, която Беър залага в новото издание на гръцкия текст и превода му на английски. Ние на практика не разполагаме с друго критично издание на този труд на св. Григорий Нисийски. Патрологията на Мин е далеч от съвременните разбирания за критично издание, а двете ѝ колони на страница я правят неудобна за машинно търсене на текст. Изданието на Ойлер е на практика сравнение само между 2 текста и е достъпно само в стари издания и лоши копия в интернет. Изданието на Форбс, за което Беър се изказва толкова ласкаво, също е остаряло

⁶⁸ Вж. Цоневски, Илия К. *Патрология. Живот съчинения и учение на църковните отци, учители и писатели*. София: СИ 1986, 280 [Tsonevski, Ilia K. *Patrologia. Zhivot sashinenia i uchenie na tsarkovnite ottsi, uchiteli i pisateli*. Sofia: SI 1986, 280 (in Bulgarian)].

и също е достъпно в интернет само в лоши копия. Въз основа на това може да се предположи, че изданието на Беър ще се наложи като предпочитания референтен източник на гръцкия текст, поне докато бъде издадено критично издание в GNO, ако изобщо някога бъде издадено. Към това трябва да се добави, че изданието на Беър лесно се намира безплатно в интернет в удобен за машинно търсене вид.

Всичко това ни кара да предположим, че в близките години масово ще се започне да се използва не утвърденото досега заглавие, а именно заглавието на Беър, вероятно в съкратената му форма. На английски тя е *On the Human Image of God* и макар че никъде не е дадена съкратена форма на гръцкото заглавие, смеем да предположим, че ще се наложи *Περὶ εἰκόνοσ ἀνθρώπου*.

Възможни са различни преводи на български – За човешкия образ на Бога, За човешкия образ Божий, ако следваме буквално английския текст. Или, ако следваме буквално гръцкия текст: За образа на човека. Последното много напомня за заглавието на славянския превод *Образѣ Чловѣка* – За образа на човека или За образа у човека, но само така казано такова заглавие напълно се отклонява и дори противоречи на текста на творбата. Тя не е за човешкия образ, а „За Божия образ, по който е създаден и устроен човекът“. Такова заглавие включва и двата смисъла на *κατασκευής*, но звучи тромаво. По-сполучлив превод на български би бил: За образа на Бога в човека. Още по-точно би било За образа на Бога у човека или За Божия образ у човека, но макар и по-точен предлогът „у“ все повече изглежда остарял и има склонност да бъде заменян с предлога „в“. Възниква въпросът как би следвало да се преведе пълното заглавие, което дори и да не се наложи за масово ползване, все ще има свое място в българоезични текстове. Думата *Θεωρία/Contemplation* би могла да се преведе като размисъл, размишление, но би могла да се преведе и като съзерцание. Дали е добре избраната от Беър английска дума *Formation* да се превежда с чуждицата формиране? Гръцката дума *κατασκευή* има множество значения и Беър ни подсказва къде да сложим акцента в техния низ – от устрояване (както е в руския превод), през сътворяване като процес, до сътворение като еднократен акт и създаване, което би могло да значи и едното, и другото. Но всички тези думи предполагат еднопосочно действие – Бог е решил и така е устроил, сътворил или сътворявал, създал човека. А от текста на св. Григорий знаем, че Бог

е вложил у човека Своя образ и заедно с това му е дал свободата да възхожда към образа на Бога и да се отдалечава от него. Това е трактат не за устрояване или поправяне на човека от Твореца му. Не е за еднократното сътворение, открито ни в Библията, нито за всекидневно сътворяване, каквото би противоречало на Библията. По-скоро е текст за непрекъснатото формиране на човешкия род, веднъж създаден по Божи образ, но непрекъснато люшкащ между желанието си да го доближи и в слабостта си да отпадне от него.

Въз основа на тези аргументи изглежда уместно заглавието да се преведе За образа на Бога у човека или съзерцание върху формирането на човешката природа.

Самият факт, че Беър е оформил графично заглавието си така:

On the Human Image of God

That is

*A Contemplation of the Formation of the
Human Being*

ни кара да мислим, че самият той няма илюзии, че дългото заглавие, което собственият му издател не е сложил на корицата, ще бъде предпочитано. Тази подредба изглежда като намек да се ползват заглавие и подзаглавие: За образа на Бога у човека (Съзерцание върху формирането на човешката природа).

Повторението на „човек/човешка“ би могло да предизвика желание у преводачите да бъде избегнато, а разположението на заглавието у Беър би могло да се тълкува като намек, че това е позволено. Така превод като За образа на Бога у човека (Размисъл върху сътворението), макар да не отразява богословската същност на произведението, е напълно възможен и има предпоставки да се наложи, въпреки че според скромното ни мнение не е сполучлив.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Altenburger, Margarete and Mann, Friedhelm. *Bibliographie zu Gregor von Nyssa: Editionen – Übersetzungen – Literatur*. Leiden: Brill, 1988.

Behr, J. (ed. and transl.), *Gregory of Nyssa. On the Human Image of God*. Oxford University Press, 2023 (Oxford Early Christian Texts).

Dolidze, Tina and Kochlamazanashvili, Ekvtime (Tamaz), 'Old Georgian Translations of Gregory of Nyssa's Works', in *Gregory of Nyssa: The Minor Treatises on Trinitarian Theology and Apollinarism*, ed. Volker Henning Drecoll and Margitta Berghaus, Suppl. VC 106, Leiden: Brill, 2011, 577–592.

Drobner, Hubert R. *Gregorii Nysseni in Hexaemeron*, GNO 4.1 (Leiden: Brill, 2009).

Eriugena, Johannes Scottus. *Periphyseon (De divisione naturae)*. *Patrologia Latina* (ed. J.-P. Migne), vol. 122, (cols. 439–1022).

Forbes, George Hay, Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἐπισκόπου Νύσσης (ἀδελφοῦ τοῦ μεγάλου Βασιλείου) τὰ εὐρισκόμενα πάντα. Sancti patris nostri Gregorii Nysseni Basilii Magni fratris quae supersunt omnia. In unum corpus collegit, ad fidem codd. mss. recensuit, Latinis versionibus quam accuratissimis instruxit et genuina a supposititiis discrevit, Tomus primus, Fasc. 1 and 2, Burntisland: Pitsligo Press, 1855, 1861.

Guillaumin, J. Y. and A. G. Hamman, Grégoire de Nysse: La création de l'homme, Paris: Desclée de Brouwer, 1982.

Hand, H. Über die Ausstattung des Menschen в Bibliothek der Kirchenväter, Bd. I (Kempten, 1874).

Jaeger, Werner, *Two Rediscovered Works of Ancient Christian Literature: Gregory of Nyssa and Macarius*, Leiden: Brill, 1954.

LaPlace, J. and J. Daniélou, Grégoire de Nysse: La création de l'homme, SC 6 (Paris: Cerf, 1943, reprinted 2002 and 2011).

Levine, Philip. "Two Early Latin Versions of St. Gregory of Nyssa's Περὶ Κατασκευῆς Ἀνθρώπου." *Harvard Studies in Classical Philology*, vol. 63 (1958): 473–492.

Mendieta, Emmanuel Amand and Rudberg, Stig Y., Basile de Césarée: La tradition manuscrite directe des neuf homélies sur l'Hexaéméron, TU 123, Berlin: Akademie, 1980.

Moore, William and Henry Austin Wilson, *Select Writings and Letters of Gregory, Bishop of Nyssa*, in Schaff, Ph. NPNF [Nicene and Post-Nicene Fathers], second series, vol. 5 (1893; reprinted Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1994).

Nasrallah, Joseph. "Dossier arabe des oeuvres de saint Basile dans la littérature melchite", *Proche-Orient Chrétien* 29 (1979): 17–43.

Oehler, F., *Abhandlung von der Erschaffung des Menschen в Bibliothek der Kirchenväter*, Bd. III, Leipzig, 1859, 202–315.

Parmentier, M., "Syriac Translations of Gregory of Nyssa", *Orientalia Lovaniensia Periodica*, 20 (1989): 143–193.

Salmona, B. *Gregorio di Nissa. L'uomo*, Collana di testi patristici 32, Rome: Città Nuova, 1982, reprinted 2000.

Sels, Lara. *Gregory of Nyssa, De hominis opificio О Образѣ Чловѣка: The Fourteenth-Century Slavonic Translation: A Critical Edition with Greek Parallel and Commentary*. Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte NF 21, Köln:

Böhlau, 2009.

Лурье, В. Св. Григорий Нисийский - Об устройении человека. Санкт Петербург, 2000 [Lurye, V. Sv. Grigoriy Nisiyskiy - Ob ustroenii cheloveka. Sankt Peterburg, 2000 (in Russian)].

Цоневски, Илия К. Патрология. Живот съчинения и учение на църковните отци, учители и писатели. София: СИ 1986 [Tsonevski, Ilia K. Patrologia. Zhivot sachinenia i uchenie na tsarkovnite ottsi, uchiteli i pisateli. Sofia: SI 1986 (in Bulgarian)].